

NOTER TIL GRÆNSELAND

Bogens indhold bygger på læsning af værkerne i litteraturlisten. Standardværkerne om grænselandets historie er anvendt hele vejen igennem bogen som opslagsværker, mens jeg nedenfor gennemgår den øvrige række af bøger, aviser og dokumenter, hvorfra detailstudier og citater er hentet.

INDLEDNING

Mine tanker om grænsernes og vejenes betydning er inspireret af Frandsen (2018), Linde-Laursen (2010) og Stoklund (1972), og tankerne om grænselandets placering i den nationale historieskrivning af Becker-Christensen (1995) og Frandsen (2008).

KAPITEL 1: GRÆNSELANDET (1842-1848)

Rejsen gennem grænselandet er helt overordnet baseret på en komplet gennemgang af aviserne *Dannevirke*, *Kieler Correspondenz-Blatt* og *Itzehoer Wochenblatt* 1.1-31.12.1842 samt beskrivelserne af omgivelser og skikke i Kohl (1848), bind 1, og Mügge (1846), bind 2, suppleret af enkelte og ikke tidsspecifikke detailoplysninger fra Tregder (1824) og Beeken (1825).

Afsnittet **Katastrofen** (side 20-22) er desuden bygget på *Beschreibung des schrecklichen Brand* (1842), hvorfra citatet side 20, linje 1-4, er hentet, mens citatet side 21, linje 22-24, stammer fra *Dannevirke* 18.6.1842.

I **Porten til Holsten** (side 22-26) er kapitlets fokus på Hamborg som altings omdrejningspunkt inspireret af Frandsen (1991). Gengivelsen af indskriften på byportens på side 22, linje 23, er fundet i G.F. Baruffi: *Pellegrinazioni*, bind 1 (1841), side 510, mens oplysningerne om krudtbeholdningerne i Hamborg øverst side 26 er hentet i *Aarhuus Stifts-Tidende* 13.5.1842.

I **Loyalitetsgrænsen** (side 26-31) har jeg fundet eksempler på dansk påvirkning i Altona i Hinrichsen (2014), mens tankerne om loyalitet er inspireret af Japsen (1964).

I **Alle veje fører til Altona** (side 31-35) er gengivelsen af det allerførste udkast af H.C. Andersens herostratisk berømte versefødder, som er citeret side 31, linje 7, gengivet efter digtet "Ved venners afreise" i et brev fra H.C. Andersen til Carl Borggaard, 7.5.1842, som befinder sig på H.C. Andersen Centret i Odense. Omtalen af chauseerne bygger på Frandsen (1995) og omtalen af gendarmene på Cock-Clausen (1992), mens citatet side 33, linje 27-32, er fra von Bille (1857), side 11.

Landskabsbeskrivelsen i **Returruter** (side 35-37) bygger på Kohl (1848), bind 1, side 23-24 og Frandsen (1995), side 36-44, mens beskrivelsen af kunstvejenes ruter er fra von Hennigs (2015).

Grænsesætterne (side 37-40) bygger bl.a. på Detering (2001), mens citatet side 39, side 6, er hentet fra den omtalte og stærkt indflydelsesrige pjece af Uwe Jens Lornsen, nemlig *Über das Verfassungswerk in Schleswigholstein* fra 1830, side 12, som findes i facsimile-udgave fra 1930 på Det Kongelige Bibliotek. Det afsluttende citat side 40, linje 6-7, er fra Blom (1982), side 125.

Afsnittet **Nye veje** (side 40-42) er alene bygget på de allerede nævnte aviser, og citatet om følgerne af Hamborgs brand side 40, linje 13-19, er fra *Dannevirke* 14.5.1842.

Det samme gælder afsnittet **Ad farefulde veje** (side 42-44), hvor citatet side 44, linje 5-6 er fra *Dannevirke* 23.3.1842. Dog er citatet på side 44, linje 25, fra eventyrdigteren H.C. Andersens dagbøger 1.6.1843, som befinder sig på H.C. Andersen Centret i Odense.

I **Den historiske grænse** (side 44-47) stammer det korte citat side 45, linje 2, fra Beeken (1825), side 143. Oplysningerne om Ejderstenen side 45 kan findes i Ibh (2004) og om tidlige forløbere for højskolebevægelsen side 46-47 i *Dannevirke* 16.11.1842 og Mügge (1846), bind 2, side 310-312. Citatet side 47, linje 12, stammer derimod fra Beeken (1825), side 180.

I **Danmark til Ejderen** (side 47-50) er oplysningerne om Lehmann og hans tanker, ud over avisomtalerens omtale af det rent tidsspecifikke, fundet i Jensen (1985) og Glenthøj (2014). Citatet side 49, side 29-37, er fra talen i den form, som den blev citeret i *Dannevirke* 8.6.1842 og læst i grænselandet.

I afsnittet **Frisiske grænsetilfælde** (side 50-53) er den indledende beskrivelse af vejene inspireret af Becker-Christensen (1981), mens oplysningerne om friserne er fundet i Thiele (1946) og Jensen (1961). Citatet side 52, linje 14-18, er fra Vaupel (1855), side 274.

Badeferien (side 53-58) bygger på Henningsen (2000), og beskrivelserne af vejen til Før på de Mylius (2005). Citatet side 55, linje 36-37, er hentet fra *Roeskilde Avis* 20.8.1842, mens citatet side 58, linje 5-6, er gengivet efter Henningsen (2000), side 41. Den interessante oplysning om Tønning som en tidlig udskibningshavn til England er hentet fra *Dannevirke* 5.10.1842.

Die dumme Dänen (side 58-63) bygger på læsning af en lang række erindringer og deres omtale af sprogets betydning. Citatet side 60, linje 29-32, er fra Kohl (1848), bind 1, side 104, mens citatet side 61, linje 6, er fra Stoklund (1972), side 6. I forhold til fortolkningen af begivenhederne har jeg fundet inspiration i Japsen (1972).

Dansk ejendom (side 63-68) bygger på Hansen [Danskheden i Sydslesvig] (1990). Citatet side 63, linje 35-36, er fra *Dannevirke* 26.11.1842. Den officielle og begrænsede version af Hiort Lorenzens aktion findes i *Tidende for forhandlingerne ved provindsialstænderne for Hertugdømmet Slesvig 1842*, 11.11.1842, spalte 717-720, som findes på Det Kongelige Bibliotek, mens forsøget på en gengivelse, som den citeret side 65, linje 19-26, findes i adskillige udgaver, hvoraf en af de tidligste er M. Mørk Hansen: *Den danske Bonde Laurids Skau*, København 1865, side 20. Citatet side 66, linje 9-10, er fra *Dannevirke* 21.12.1842, det på linje 19-22 er fra Iversen (1955), side 58, mens det på linje 34-35 er fra *Dannevirke* 14.12.1842.

Sproggrænsen (side 68-72) bygger primært på Hansen [Danskheden i Sydslesvig] (1990) og til dels Mügge (1846), bind 2. Citatet på side 68, linje 20-28, fra skrivelsen til kongen er gengivet efter Henrik Fangel m.fl.: *Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie*, bd. 1, Flensborg 1984, side 83, mens distinktionen på linje 30-31 mellem særlige typer dansk er fra Mügge (1846), side 107-108. Citatet side 70, linje 10-11 er gengivet efter Hansen [Danskheden i Sydslesvig] (1990), side 37.

Arvingen på Augustenborg (side 72-75) bygger bl.a. på Pedersen (2005) og Duedahl (2018), idet de forskellige citater side 74-75 fra kongens dagbog alle er gengivet efter kildeskriftet *Kong Christian VIII.s Dagbøger og Optegnelser*, bind 1-2 (1943).

Langs nordgrænsen (side 75-77) bygger primært på de nævnte avisomtaler og rejseberetninger, idet citatet side 77, linje 3, er fra Kohl (1848), bind 1, side 143, på linje 12 fra *Dannevirke* 28.9.1842, og linje 14 fra Jørgensen (1965), side 13.

Enklaverne (side 77-79) bygger udover standardværkerne på Elisassen (1926) og Stenz (1980).

Kongeågrænsen (side 79-81), **Grænsedistriktet** (side 81-84) og **Smuglerruter** (side 84-87) bygger i udstrakt grad på Eliassen (1926) og Alkærsig (1911) suppleret af Lindskov (1910), Fischer-Nielsen (1970) og Fischer-Nielsen (1971). Citaterne fra side 81-83 er således hentet fra Eliassen (1926), side 132, 138 og 183. Om smuglerkongen Johan Grøndahl, som nævnes på side 84, har jeg desuden skaffet oplysninger i folketællingen fra 1845 for Ribe amt, Malt herred, Føvling sogn, Stenderup by, som findes på Rigsarkivet.

Citatet som indleder afsnittet **På den anden side** (side 87-90) er fra *Dannevirke* 13.7.1842, umiddelbart efterfulgt af Kohl (1848), bind 1, side 109. Citatet side 87, linje 20-21, er fra Andersen (1972), side 30, mens citatet på linje 35-36, er fra *Dannevirke* 27.4.1842. Citatet på side 88, linje 12-15, er fra Kohl (1848), bind 1, side 146, mens citaterne på linje 35-39 er fra Pedersen (2001), side 10-14. Citatet side 90, linje 22, er fra *Dannevirke* 8.10.1842, og det på linje 26-27 fra *Berlingske Tidende* 18.8.1842.

Opium for folket (side 90-94) og **Meerumschlungen** (side 94-96) bygger på de gængse fremstillinger af grænselandets historie, særlig Hansen (1997), mens man kan også få interessante oplysninger om samtidens opfattelse af forholdene i Navne (1847). Citatet side 95, linje 7-8, er fra Iversen (1955), side 66, mens citatet linje 13-15 er fra Hansen (1997), side 128-129.

Postvognen (side 96-99) bygger primært på Hansen [Danskheden i Sydslesvig] (1990) og Henningsen (2000), idet citatet side 97, linje 14, er fra Henningsen (2000), side 43, mens citatet side 99, linje 6, er fra Iversen (1955), side 85.

Oprøret (side 99-103) bygger på Hansen (2013), mens citatet på side 99, linje 15-19, er fra Japsen (1973), side 63, og citatet side 102, linje 17-23, fra Baumann (1926), side 219.

Hærveje (side 103-107) bygger ud over de brede fremstillinger især på Frost (2008), idet citatet side 105, linje 19-22, er fra Frost (2008), side 52, og citatet på linje 30-31 fra Frost (2008), side 67.

Skudvekslinger (side 106-107) bygger på Japsen (1972), idet citatet side 107, linje 8-11, er fra Japsen (1972), side 23.

KAPITEL 2: FRONTLINJER (1848-1871)

Skudbaner (side 113-114) bygger på Bjørn [1848. Borgerkrig og revolution] (1998), idet citatet side 113, linje 19-22 stammer fra samme værks side 50, foruden Holst (1888), bind 1, en øjenvidneberetning i *Nationaltidende* 17.2.1885 og tabsopgørelser i *Libauches Wochenblatt* 10.4.1848 og *Namentliches*

Verzeichniß der Todten und Invaliden der Schleswig-Holsteinischen Armee aus den Jahren 1848, 1849 und 1850/51 (1852).

Kampzonen (side 114-117), **Til fronten os skiller** (side 117-121) og **Fremad, march** (side 121-123) bygger på de gængse fremstillinger og en række erindringer. Citatet side 115, linje 13-16, og fra toppen af den følgende side er således fra Egebjerg (1899), citaterne side 118, linje 33, og side 199, linje 12-17, er fra Snell (2001), og citatet side 121, linje 9, fra Iversen (1955), side 120. Citatet side 123, linje 6-11, er fra Hansen [Bondeliv] (1990), side 107, og citatet på linje 14-17 fra Frost (2008), side 30.

Landstormen (side 123-126) bygger på Linvald (1932), Hjelholt [Landstormen] (1932) og Clausen (2013), mens citatet side 124, linje 15-18, er fra Blom (1982), side 131.

Porøse affærer (side 126-129) og **Blodbadet** (side 129-131) bygger på erindringer, idet citatet 126, line 14-15, er fra Petersen (1956), side 37, og citatet side 127, linje 8-14, fra Henningsen (1996), side 130. Citatet side 129, linje 14-16, er fra Iversen (1955), side 193, mens citatet linje 24-27 er fra Ingeborg Simesens kildekrift "N.F.S. Grundtvig og hans nærmeste Slægt under Treaarskrigen", side 415, som indgår i samlingen Damarks Breve på det Kongelige Bibliotek. Citatet side 31-36 og på den følgende side stammer fra Egebjerg (1899).

Ejdergrænsen (side 131-134) bygger på Engberg (1967), idet kapitlet indledende citat dog er fra Eliassen (1926), side 179. Citatet side 132, linje 24, er fra Hansen (2011), side 9, og citatet side 133, linje 2-9, fra Baumann (1926), side 226.

Fordanskningen (side 134-138) bygger på Thyssen (1999), Hansen [Danskheden i Sydslesvig] (1990), Nyholm (1980) og Engberg (1967). Om brugen af ordet 'Sønderjylland' er endvidere anvendt Hansen (1997) og om hilsepåbuddet Hjelholt [Hilsepåbuddet] (1932). Citatet side 137, linje 11-13, er gengivet efter Hansen [Danskheden i Sydslesvig] (1990), side 128, citatet linje 23-25 gengivet efter Engberg (1967), side 49, og citatet linje 30-32 gengivet efter Rerup (1982), side 146. Citatet linje 33-37 er fra Ravn (1971), side 192, mens citatet side 138, linje 2-6, er fra Petersen (1967), side 53.

At gå over grænsen efter land (side 138-140) bygger på Wilde (1893), idet citaterne er fra sammes side 127-128.

Veje til Danmark (side 140-144) bygger på Rerup (1982) og Ravn (1971), idet citatet side 143, linje 7, er fra sammes side 146. Om Brandes' ophold i Angel kan man læse i Brandes (1957), side 33-35, mens citatet side 143, linje 22-24, er gengivet efter Henningsen (2000), side 58.

På grænsen til krig (side 144-146) bygger på de gængse danmarkshistoriske oversigtsværker, mens citatet side 146, linje 8-9, er gengivet efter Henningsen (2000), side 77.

Holstenske hæerveje (side 146-148), **Flugtveje** (side 148-153) og **Tilbagetoget** (side 153-158) bygger i udpræget grad på erindringsmateriale, idet citatet side 146, linje 29-31, er fra Lund (2014), side 47, citatet side 148, linje 8-9, fra Jensen (1914), side 57, og citatet side 149, side 9-10 fra samme værks side 59. Citaterne på side 151 er fra Lund (2014), side 63 og 310, men undtagelse af det sidste, som er fra Buk-Swienty (2008), side 143. Citatet side 153, linje 23-24, er fra Jensen (1914), side 61, og citatet side 155, linje 7-19, fra Lund (2014), side 79. Citatet side 156, linje 5-10 samt 15-20, er fra Jensen (1914), side 62, mens

citater side 156, linje 29-33 er gengivet efter Adriansen (1992), side 254. Citatet nederst på side 156 er fra Jensen (2014), side 71, citatet side 157, linje 8-9, fra Skram (1976), side 22, og citatet øverst side 158 fra samme værks side 32-34, mens citatet på linje 14-18 fra Buk-Swienty (2008), side 183.

Uddrivelsen (side 158-160) bygger på *Schwarzbuch* (1864) og Ravn (1971), idet citatet side 158, linje 42, og siden side 159, linje 8, er fra Ravn (1971), side 97 og 154.

I **Slagtebænken** (side 160-163) er citatet side 160, linje 23-24, fra Lund (2014), side 219, og citaterne linje 27-30 og 32-36 fra Buk-Swienty (2008), side 53 og 60. Citatet nederst side 161 og øverst side 162 er fra Lund (2014), side 202-203. Citatet side 163, linje 12-19, er fra samme værks side 141.

Den indre fjende (side 163-164) bygger på Marckmann (2011) og Poulsen (1866), hvorfra citatet også stammer.

Den sidste time (side 164-168) bygger på soldatererindringer, idet side 167, linje 11-14, stammer fra Honthumb (1865), side 83, citatet på linje 22-26 fra Bracker (1975) og citatet fra nederst på side 167 fra Lund (2014), side 237-238 og 249.

Afsnittet **Herrens veje** (side 168-170) indledes med citater fra Honthumb (1865), *Illustrated London News* (1864) og Bracker (1975), mens listen over døde er fra Hansen (1909).

Sårfeber (side 170-173) bygger på Hannover (1870), mens citatet side 170, linje 30-33, er fra Buk-Swienty (2008), side 49. Citatet side 171, linje 9-12, er fra Lund (2014), side 294, og citatet side 172, linje 13-15, fra Anker (1887).

For Helgoland (side 173-176) tager udgangspunkt i omtalen af Søren Jensen Thrane i *Dansk Medicinhistorisk Årbog* (2019) og øjenvidneskildringen i Friis (1878), hvorfra afsnittets citater stammer, med undtagelse af det side 174, linje 5-8, som er fra et brev fra H.C. Holm Bjørnsen til Anine Dorothea Marie Nielsen 12.5.1864 gengivet i Blæsild (2014).

Vindere og tabere (side 176-179) bygger på oplysninger i de gængse oversigtsværker om krigen suppleret med detaljer fra Snell (1997) og Iversen (1981), mens citatet side 178, linje 8-11, er fra Nyholm (1958), side 168.

I afsnittet **Vejen hjem** (side 179-182) er citaterne på de to første sider fra Lund (2014), side 6, 370 og 421, citatet side 181, linje 10, er fra Nielsen (2014), side 240, mens opgørelsen over invalider er fra Hannover (1870).

Skjulte studeveje (side 182-184), **Landbytningerne** (side 184-187) og **Udkantspreussen** (side 187-193) bygger ud over de gængse fremstillinger på Eliassen (1926) og Hansen (2014). Citatet side 189, linje 8, er således fra Eliassen (1926), side 201, mens citatet linje 14-16 er fra Olsen (1956), side 107.

Grænselandspreusserne (side 190-193) bygger på Fink (1999) suppleret med Hansen [Bondeliv på Broagerland] (1990). Citatet side 192, linje 9-19 og 25, er fra Olsen (1956), side 105, og citatet på side 193, linje 2, fra Lorenzen (2011), side 13.

Loyalitetskrigen (side 193-197) bygger på Nyholm (1971) og Ravn (1971) ligesom Peter Garde har skrevet en glimrende indføring i emnet i en artikel med titlen "To sønderjyske præster efter krigen 1864", som er publiceret online af *Ugeskrift for Retsvæsen* i 2017.

Ensretningen (side 195-197) bygger på Japsen (1983), Garde (1977) og Andersen (1983), og **Franske frontlinjer** (side 197-199) på Jensen (1993), Kürstein (1972) og Andersen (1977), mens citatet side 197, linje 12-15, fra Olsen (1956), side 114.

KAPITEL 3: UDVEJE (1871-1914)

Emigrantveje (side 205-206) bygger på Nielsen (1994) og Jensen (2012) suppleret af Ravn (1971), **Forbindelsesveje** (side 206-210) på Adriansen (2011) og Frandsen (2019), og **Den mentale ingeniørkunst** (side 210-212) på Japsen (1979), mens citatet side 210, linje 36, er fra Olsen (1956), side 122.

Danskhedens død (side 212-216) og **Vejen til kulturel overlevelse** (side 216-218) bygger på Hansen [Danskheden i Sydslesvig] (1990) og Andersen (1989), mens citatet side 218, linje 5-8 og 15-16, er fra Olsen (1956), side 159-160.

Fortyskningsanstalter (side 218-221) bygger primært på Ravn (1971), mens citatet side 218, linje 29-30, er fra Andersen (1972), side 30, og citatet på linje 36 fra Olsen (1956), side 156. Citatet side 220, linje 34-37, er fra Kürstein (1972), side 216, og citatet side 221, linje 6, fra Andersen (1973), side 20.

Den flydende sprogrænse (side 221-224) bygger på erindringer fra Lindstrøm (1984) og Johnsen (1984), mens citatet side 221, linje 30, er fra Johannsen (1978), side 23, citatet side 223, linje 24-29, fra Kürstein (1972), side 285-286, citatet side 224, linje 1-6, fra Fink (1970), side 113, og citatet på linje 11-15 gengivet efter Hansen [Danskheden i Sydslesvig] (1990), side 294-295.

Foreningskampen (side 224-230) bygger på Hansen [Danskheden i Sydslesvig] (1990), Adriansen (2010) og ikke mindst Japsen (1979), Japsen (1980) og Japsen (1983), idet citatet side 226, linje 3-5, er fra sidstnævntes side 29. Citatet på side 227, linje 17-21, er fra Japsen (1979), side 35, citatet side 228, linje 12-22, fra Poulsen (1976), side 107, og citatet side 230, linje 1-7, fra Sørensen (1991), side 116. Citatet på linje 12-15 er fra Eskildsen (1984), side 123.

Jernnæven (side 230-235) bygger på Japsen (1979), Japsen (1983) og Nielsen (1994). Citatet side 230, linje 29, er fra Japsen (1983), side 60, citatet side 232, linje 4-7, fra Andresen (1987), side 89, og citatet side 234, linje 19-23, fra Andersen (1973), side 39. Afsnittets afsluttende citat er fra Pedersen (1974), side 101.

Bosættelserne (side 336-238) og **De statsløse** (side 238-242) bygger på Petersen (1980), Rerup (1982) og Japsen (1983). Citatet side 237, linje 11, er fra Petersen (1980), side 125, og citatet side 237, linje 36-39, gengivet efter Rerup (1982), side 299. Enkeltagerne er fundet i aviserne *Nationaltidende* 26.10.1911 og *København* 30.4.1912, mens afsnittets afsluttende citat er fra Paulson (1989), side 258.

Dusindannerne, tvangstyskerne, hjemmetyskerne og de blakkede (side 242-247) bygger på Steg (2004) og Japsen (1979) samt på oplysninger i Rasmussen (2005), og Schultz (1987). Citatet side 243, linje 1-2, er

fra Ravn (1971), side 221, og citatet på side 244, linje 22-24, fra Skram (1976), side 81. Citatet på linje 30-34 er fra Kürstein (1972), side 64-65, og citatet der begynder på linje 38 fra Eskildsen (1984), side 126.

KAPITEL 4: GRANATCHOK (1914-1920)

Rekrutteringen (side 254) bygger som resten af kapitlet på standardværkerne om verdenskrigen, bl.a. Christensen (2009) og Christensen (2018), men også på forskellige erindringer, bl.a. fra Henningsen (1991), og indledes med et citat fra Bay (1998), side 14, mens det efterfølgende er fra Johnsen (1984), side 115-116.

Den indre fjende (side 254-260) bygger på Skovrøy (1973), Filskov (1993) og Kürstein (1972), og indledes med et citat fra Schultz (1987), side 140.

Frontsoldater (side 260-263) og **At overskride menneskelige grænser** (side 263-268) bygger på erindringsmateriale. Citatet, der begynder på side 260, linje 33, er fra Andresen (1987), side 103, citatet side 262, linje 1, er gengivet efter Wolf (2013), side 42, og citatet side 263, linje 9-19 fra Brodersen (1933). Citatet side 263, linje 27-30, stammer fra Hans Lorentzens dagbog, der findes i kildeskriptet *Og det kalder man at være civiliseret – Hans Lorentzens dagbog fra 1. Verdenskrig* (1998). Citatet, der begynder side 264, linje 10, er fra Kürstein (1972), side 71, citatet side 266, linje 1-6, gengivet efter Nissen (2019) og citatet side 167, linje 10-17, fra Bergholt (1969), side 161. Oplysningerne om de psykiske skadevirkninger er hentet i Thygesen (2016).

Såret (side 268-272) bygger på Marckmann (2002) og Klos (1991). Citatet side 268, linje 27, er fra Schultz (1987), side 144, og citatet linje 34-36 fra Nielsen (1991), side 131, mens citatet side 272, linje 13-19, er gengivet efter Wolf (2013), side 24. Afsnittets afsluttende citat er fra Bay (1998), side 15, og der er desuden anvendt erindringer fra Henningsen (1991) og Johannsen (2003).

Hjemmefronten (side 272-276) og **Sultens magt** (side 276-279) bygger ligeledes på standardværkerne om verdenskrigen kombineret med erindringer. Citatet side 273, linje 3-8, er gengivet efter Wolf (2013), side 48-49, citatet side 275, linje 28-36, er fra Johannsen (2003), side 58, citatet side 276, linje 12-13, fra Schultz (1987), side 144, og citatet på linje 28-33 fra Jacobsen (1975), side 163.

Grænseoverskridelser (side 279-284) bygger på Sørensen (1989) og Klinge (2012), mens **Der må være en grænse** (side 284-286) bygger på Andersen (1985), Marckmann (2002) og Kühl (1990).

Krigshysteri bygger på Thygesen (2016) og Nissen (2019). Citatet side 287, linje 17-18, er fra Marckmann (2001), side 88, og citatet side 288, linje 5, fra Bay (1998), side 22.

Vandvejen (side 288-290), **Selvbestemmelsesretten** (side 290-294), **Delingen af Slesvig** (side 294-299) og **Om at trække en grænse** (side 299-301) bygger på Ankjærgaard (2019) og Schlürmann (2019), mens oplysningerne om statsbanerne er fra Pedersen (1999). Ellers bygger afsnittet på erindringer, bl.a. Kürstein (1972). Citaterne side 289-290 er fra Henningsen (1991), side 187, citatet på side 291, linje 23-24, fra Bay (1998), side 15, og citatet side 292, linje 18-29, fra Pedersen (1974), side 53, mens citatet side 295, linje 7-11, er fra Johnsen (1984), side 143-144. Ordlyden af samtalen side 301, linje 6-12, er temmelig usikker og findes i flere forskellige udgaver, men altid med Anton Nielsen og den japanske repræsentant i hovedrollen,

og selve grænsedragningens begivenhedsforløb og afstemningen i Rudbøl bekræftes da også af Rigsarkivets dokumenter.

BAGORD

Ved vejs ende er flettet sammen på baggrund af standardværkerne om Sønderjyllands historie. Citatet side 307, linje 5-6, er gengivet efter John T. Lauridsen (red.): *Over strengen - under besættelsen* (2007), side 587.